

مروری بر سیر تحقیقات مدیریت اسلامی در ایران

دکتر حسن عابدی جعفری
عضو هیأت علمی دانشگاه تهران

محمد ازگلی
عضو هیأت علمی دانشگاه امام حسین (ع)

چکیده

در این مقاله به منظور شناخت سیر تحول منابع مکتوب در اسلام سعی شده است آثار عرضه شده در زمینه مدیریت اسلامی از زمان اولین اثر تا پایان سال ۱۳۷۰، از ابعاد مختلف مورد بررسی اجمالی قرار گیرد. آنگاه به منظور بررسی علل کاستیها به موانع تحقیق در مدیریت اسلامی به طور کلی اشاره شده است. سپس با ذکر دلایل لزوم و اهمیت پرداختن به این موضوع، شروع کار را تشخیص مسأله می‌داند که برای آن، دو روش را طرح می‌کند. پس از آن، دو روش از روشهای تحقیق که در آثار موجود مورد استفاده قرار گرفته مطرح شده است و سپس روش سوم عرضه می‌شود. ذکر ویژگیهای محقق مدیریت در اسلام و ارزشیابی کلان آثار و ارائه برخی از نقاط قوت و ضعف آنها، بخش بعدی این مقاله است. در پایان تلاش شده است که پیشنهادهایی کلی برای حل این مشکل ارائه شود و سپس در بخش نتیجه‌گیری مسائل موضوعی مطرح در رشته مدیریت اسلامی جهت شروع تحقیق از سوی صاحب نظران آمده است.

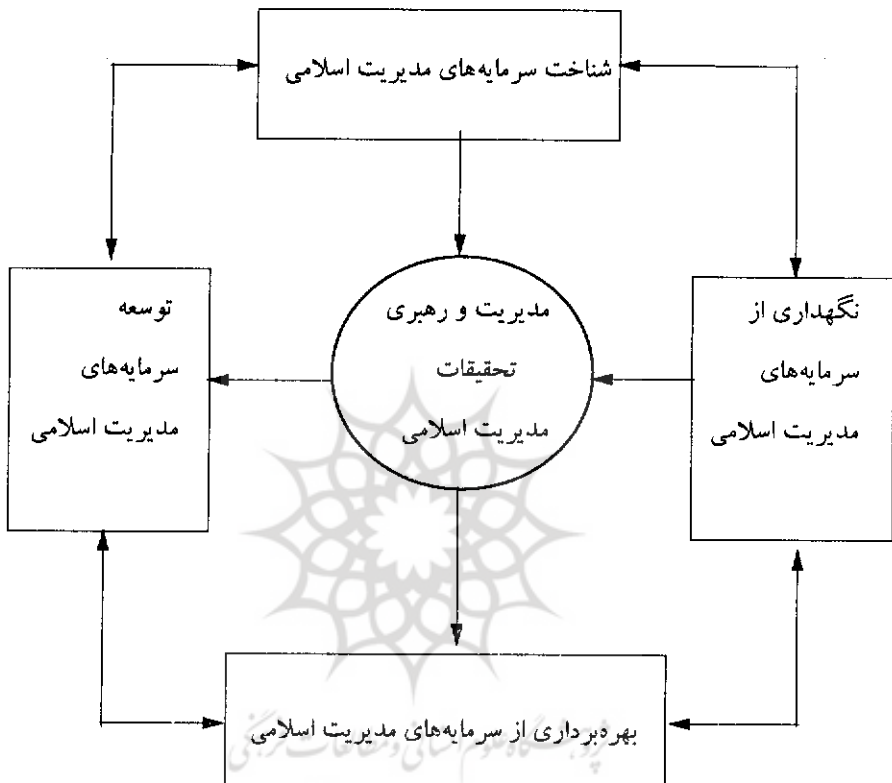
کلید واژه‌ها: تحقیقات، مدیریت اسلامی، تحقیقات مدیریت اسلامی

مقدمه

مدیریت اسلامی از دیر باز مورد تعلق خاطر همه آنانی بوده است که دل در گرو اسلام داشته اند. بر این اساس، بسیاری کوشیده اند تا در جهت شناخت و معرفی این پدیده مهم، گامی فرا پیش نهند. اگر از آثاری که از زمانهای دور درباره رهبری، ولایت، زعامت و امامت نگاشته شده است، بگذریم و مدیریت اسلامی را به عنوان موضوعی که پس از پیدایش حوزه مدیریت در غرب و ورود آن به کشورهای اسلامی و از جمله ایران، دنبال کنیم. به نظر می رسد که قدیمی ترین اثر را می توان در اواخر دهه ۱۳۴۰ یافت که برخی از محققان اسلامی و از جمله برجسته ترین آنان شهید بزرگوار حضرت آیه الله مطهری (قدس الله نفسه الزکیه) و در پاسخ به عطش اسلامخواهی جوانان دانشجو در آن دوره، مبنی بر اینکه آیا اسلام هم از خود در حوزه مدیریت، سخنی و نظریه ای دارد یا خیر، تلاش کردند و توانستند تا حدودی به این نیاز پاسخ دهند. از میان آثار استاد به دو مقاله و سخنرانی ایشان، که به طور مستقیم و با توجه به موضوع مدیریت غربی، این امر را مورد دقت نظر قرار داده اند، بیشتر تکیه می شود. عنوان این دو مقاله، "مدیریت و رهبری در اسلام" و "رشد اسلامی" است. ایشان رابطه میان رهبری و مدیریت از یک سو و رشد اسلامی از سوی دیگر را چنین تبیین فرموده است: رهبری و مدیریت ... خود مستلزم نوعی از رشد است ... رشد یعنی توان شناخت، لیاقت و شایستگی [حفظ و] نگهداری و قدرت بهره برداری از امکانات و سرمایه های مادی یا معنوی که در اختیار انسان قرار داده می شود (شهید مطهری، ۱۳۵۴).

بر این اساس، آنچه در باب مدیریت و رهبری در اسلام نوشته شده است، سرمایه های معنوی انقلاب اسلامی به شمار می آید. از این رو هر گونه اقدامی که در جهت شناسایی، گردآوری، حفظ و نگهداری [و توسعه] این آثار به منظور بهره برداری از آنها صورت می گیرد، عین رشد و مصداق مدیریت و رهبری به حساب می آید (عابدی جعفری،

۱۳۷۲). این رویکرد را می‌توان در قالب الگویی نظام‌مند به تصویر کشید:

نمودار شماره ۱: الگوی مدیریت و رهبری تحقیقات مدیریت اسلامی بر مبنای نظریه رشد اسلامی

این الگو خود مستلزم توضیح بیشتری است که باید در مقاله‌ای مستقل به آن پرداخت و روابط میان اجزاء آن با یکدیگر از یک طرف و رابطه میان کل اجزاء را از طرف دیگر تبیین کرد.

اهمیت و عظمت مدیریت و رهبری - چه آنها را یک مقوله بدانیم و یا دو مقوله و حوزه جدا تلقی کنیم - بر کسی پوشیده نیست. ضمن اینکه آثار فراوان منتشر شده از سوی صاحب‌نظران بویژه در غرب و توسعه مدیریت و دانش آن، پس از انقلاب اسلامی

در ایران، خود گواه این مدعاست و بر آشنایان رشته مدیریت و رهبری، ناشناخته نیست. توسعه این رشته تا عمق مدیریت خانواده، و مدیریت و رهبری خویشتن از دیگر دلایل ضرورت پرداختن جدی به این مهمترین نیاز انسانی و اسلامی ما به گونه‌ای سازمان یافته و منسجم است. در این راستا از اواخر دهه ۱۳۶۰، جمعی از محققان علاقه‌مند به مدیریت اسلامی همگام با سایر دلسوزان انقلاب اسلامی، حرکتی مبارک را در دانشگاه امام حسین (ع) آغاز کردند تا گامی فراسوی شناخت و معرفی مدیریت اسلامی بردارند. این حرکت به تهیه طرحی منجر شد که اولین مرحله آن شناخت دقیق و جامع منابع و آثار تهیه شده در مورد مدیریت اسلامی تا آن زمان بود. این تحقیق با اینکه لازم و ضروری می‌نمود در عین حال، دغدغه‌آفرین و نگران‌کننده هم هست. بررسیها - همچنانکه خواهیم دید - نشان می‌دهد که نه تنها پیش از انقلاب که حتی تا همین زمان هم که نزدیک به ربع قرن از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی می‌گذرد، توجهی جدی به این حوزه علمی کاربردی و در عین حال زیر بنایی نشده است. این مقاله بر مبنای آن آثار و به تعبیری گزارش آن پژوهش است. بنابراین آثار دهه اخیر را پوشش نمی‌دهد؛ اگرچه شواهد عینی تا حدی بیانگر تداوم همان سیر گذشته است.

کیفیت و کمیت آثار منتشر شده به زبان فارسی خود گواه صادقی بر این مدعاست. بررسیها نشان می‌دهد که طی سالهای آخر دهه ۱۳۴۰ تا اوایل دهه ۱۳۷۰ یعنی تا حدود ربع قرن، آثار شناسایی شده در حدود ۱۶۰ عنوان است.^۱ این مجموعه به تفکیک، ۶۵ کتاب، ۲۱ مقاله، ۱۳ پایان‌نامه و ۵۳ جزوه کمک‌درسی و آموزشی را در بر می‌گیرد که از این میان، فقط چهار عنوان پیش از انقلاب نگاشته شده است. آثار نشان می‌دهد که طی ربع قرن اخیر به طور متوسط هر سال هشت عنوان درباره مدیریت

۱- خوشبختانه بررسی‌های بیشتر طی سالهای اخیر نشان می‌دهد که حجم این آثار بیش از هزار عنوان می‌باشد. در عین حال منابع غیرفارسی بسیار گسترده‌تر از این نیز است. برای اطلاع بیشتر می‌توانید به سایت WWW.IslamicManagement.com مراجعه فرمایید.

اسلامی چاپ و منتشر شده است. این آمار در مقایسه با دنیای غرب، که فقط درباره مدیریت منابع انسانی هر روز یک کتاب منتشر می‌کنند و در همین زمینه بیش از هشتاد و شش مجله تخصصی به چاپ می‌رسانند (چکیده‌نامه مدیریت منابع انسانی، ۱۹۹۶) و یا اینکه بیش از ششصد مجله تخصصی و عمومی در زمینه مدیریت عرضه می‌کنند، (انبار، ۱۹۹۶) بسیار تأسف بار است. در هر حال، این حرکت باید آغاز می‌شد و تداوم و تکامل می‌یافت. تحولات اخیر را به فال نیک می‌گیریم و برای همه آنان که در این میان برمی‌خیزند و گامی فرا پیش نهند، آرزوی توفیق می‌کنیم و با اعتراف به نقصهای فراوان کارمان، دست همیاری و همکاری همه صاحب‌نظران و مجریان دلسوخته را در این راه به گرمی می‌فشاریم.

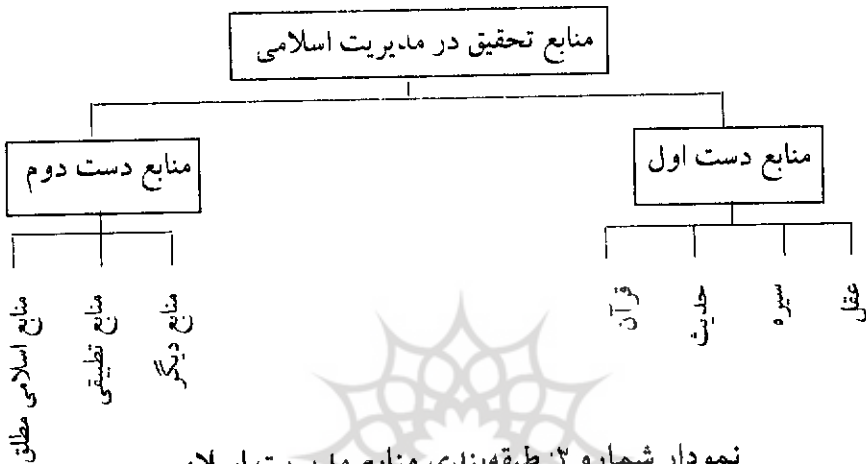
این نوشته با چنین دیدگاهی و به منظور فراهم‌آوری "حرکت" تکاملی فرایند مدیریت اسلامی در چرخه تحقیقی، آموزشی و اجرایی و برای زمینه‌سازی پاسخ به خیل پرسشهای وانهاده و مغفول به بررسی اجمالی آثاری می‌پردازد که در این قلمرو عرضه گردیده است و حاصل تلاشهای علمی را از زوایای زیر مرور می‌کند:

- ۱- منابع و طبقه‌بندی آنها
- ۲- قالبها و شکلهای عرضه منابع
- ۳- سیر زمانی آثار
- ۴- آشنایی با مؤلفان حقیقی و حقوقی این آثار
- ۵- شناخت موضوعی
- ۶- گرایشهای مؤلفان و مخاطبان این آثار
- ۷- موانع و روشهای تحقیق
- ۸- ویژگیهای محقق مدیریت اسلامی
- ۹- شناسایی افقهای آینده و برخی از مباحث قابل تحقیق

طبقه‌بندی منابع

نوع‌نگاه به منابع "مدیریت و رهبری در اسلام"، خود به دسته‌بندیهای مختلف از آثاری که در این زمینه به وجود آمده است، منجر می‌گردد. طبقه‌بندیهای زیر نمونه‌هایی از آن است:

۱- منابع دست اول و دست دوم: در نمودار شماره دو، چگونگی طبقه بندی این منابع نشان داده شده است:

نمودار شماره ۲: طبقه بندی منابع مدیریت اسلامی

البته آثاری که برخی از فقیهان و اندیشمندان معاصر و در رأس همه آنان، حضرت امام رضوان الله علیه درباره ولایت فقیه - که موضوع آن مدیریت و رهبری جامعه است - ارائه فرموده اند و بر منابع دست اول مبتنی است، قابل توجه و بهره برداری متناسب با سازمانهاست؛ این منابع فراوانند (واثق، ۱۳۶۸).

۲- تقسیم بندی آثار بر اساس ساهیت آنها را می توان به دو دسته مکتوب و عملی مورد مطالعه قرار داد. در واقع، هر یک از آثار "قولی یا فعلی" راهنما و مفسر دیگری است. برای تحقیق در هر بخش باید از روش و ابزارهای تحقیقی خاص خود بهره جست.

۳- در محدوده آثار مکتوب، معیارهای دیگری برای تقسیم بندی می توان در نظر گرفت. از آن جمله آثار را به اعتبار شکل، قالب و حجم منابع، زمان تألیف، مؤلفان و موضوع، می توان مورد بررسی قرار داد. در این مقاله کوشش می شود تا این طبقه بندی

مبنای توضیح تفصیلی بیشتری قرار گیرد:

الف - بررسی قالب و کمیت متون

طی بررسیهایی که در آثار مکتوب تا پایان سال ۱۳۷۲ در سطح دانشگاه‌ها و برخی از کتابخانه‌های مختلف شهر تهران انجام شد در مجموع صد و شصت اثر شناسایی، و تهیه شد و موضوع مطالعه در "پروژه نقد و بررسی آثار مکتوب مدیریت اسلامی" قرار گرفت که به پیشنهاد دانشگاه امام حسین علیه السلام در "طرح مطالعات تطبیقی مدیریت" به تصویب رسید.

این آثار به طور متوسط نزدیک به ۱۰۴۰۰ صفحه کتاب، ۲۳۴۰ صفحه پایان‌نامه، ۷۹۵ صفحه جزوه و ۷۷۵ صفحه مقاله است که در کل ۱۴۳۱۰ صفحه را تشکیل می‌دهد.

ب - بررسی زمان انتشار

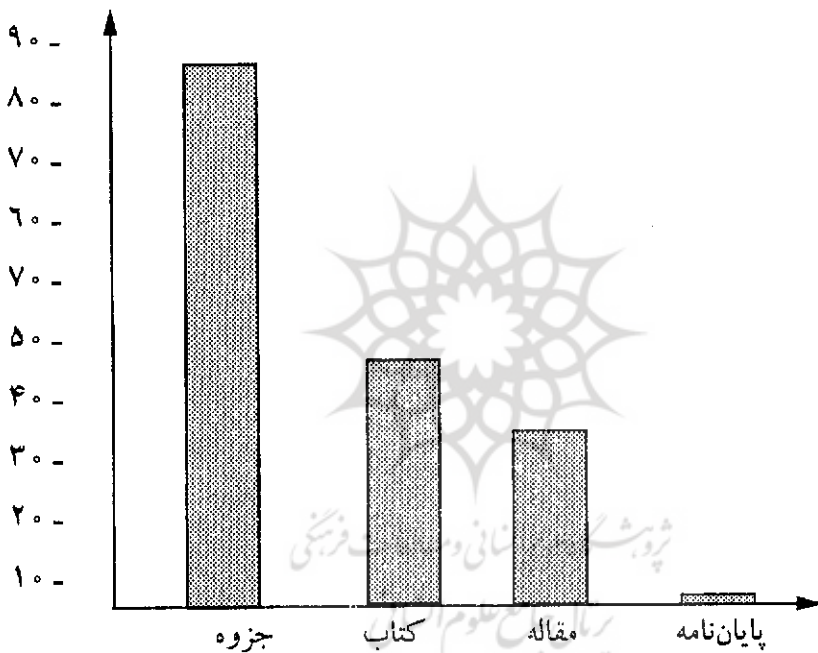
در جدول شماره ۱ و نمودار شماره ۳، چگونگی و میزان منابع را طی سالهای مختلف با صرف نظر از تعدادی از منابع، که فاقد تاریخ انتشار است، می‌توان مورد مطالعه تطبیقی قرار داد.

جدول شماره ۱: مقایسه تطبیقی آثار منتشر شده مدیریت و رهبری در

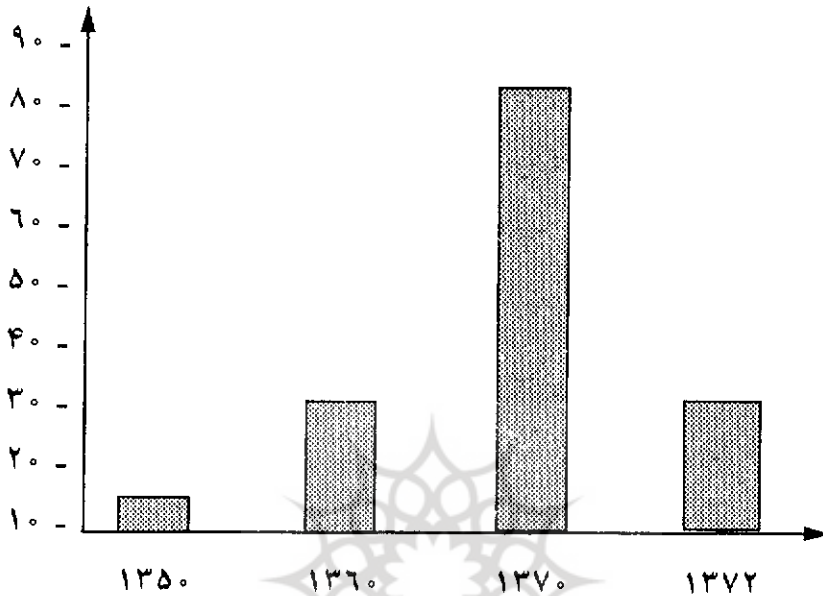
اسلام طی سالهای مختلف

عنوان	سال	۱۳۵۰	۱۳۶۰	۱۳۷۰	۱۳۷۲	جمع کل
کتاب	۱	۸	۳۲	۵	۴۶	
پایان نامه	۰	۰	۲	۰	۲	
مقاله	۰	۶	۱۱	۱۶	۳۳	
جزوه	۰	۶	۲۷	۱	۳۴	
جمع کل	۱	۲۰	۷۲	۲۲	۱۱۵	

در عين حال شواهد نشان مي‌دهد که از ميان بيش از پنجاه و پنج اثر منتشر شده بي‌تاريخ، همگي آنها پس از انقلاب اسلامي نوشته شده است. در مجموع مي‌توان گفت که حجم آثار به ترتيب حدود ۸۹ جزوه، ۴۶ کتاب، ۳۳ مقاله، و ۳ عنوان پايان‌نامه است که در نمودارهاي ستوني شماره ۳ و شماره ۴ هم از بعد حجمي و هم زماني نشان داده شده است:

نمودار شماره ۳: نمودار موضوعي آثار منتشر شده ريق قرن اخير درباره
 "مديريت و رهبري در اسلام"

نمودار شماره ۴: نمودار زمانی آثار منتشر شده ربع قرن اخیر درباره

"مدیریت و رهبری در اسلام"

ج- بررسی منابع از بعد مؤلفان

در یک طبقه‌بندی کلان، می‌توان مؤلفانی را که در زمینه مدیریت و رهبری در اسلام مطالبی را نوشته‌اند به شخصیت‌های حقیقی و حقوقی تقسیم کرد. گروه اول را علمای حوزه و استادان دانشگاه‌ها و دیگر صاحب‌نظران علاقه‌مند تشکیل می‌دهد؛ در عین حال شخصیت‌های حقوقی شامل نهادهای تحقیقی و آموزشی نیز آثاری را منتشر کرده‌اند که به شخص خاصی منسوب نیست.

بررسیها نشان می‌دهد که طی چهار دهه گذشته از میان سه گروه علمای حوزه،

استادان دانشگاه و سایر محققان دیگر از هر گروه، حدود سی نفر به نگارش مطالبی درباره مدیریت اسلامی اهتمام کرده‌اند. در میان مؤلفان کشورهای اسلامی هم تاکنون چندین نفر معدود شناسایی شده‌اند.

برخی از سازمانها و مؤسسات داخلی و خارجی را که به این موضوع پرداخته و اثری را منتشر کرده‌اند می‌توان به شرح ذیل فهرست کرد:

سازمان امور استخدامی کشور، بنیاد نهج‌البلاغه، سازمان مدیریت صنعتی، مرکز تحقیقات عقیدتی سیاسی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، دانشگاه امام حسین علیه‌السلام، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، بنیاد باقر العلوم علیه‌السلام (مرکز پژوهشی و آموزشی امام خمینی ره)، دانشکده مدیریت دانشگاه تهران، طرح مطالعات تطبیقی (پژوهشکده مطالعات تطبیقی مدیریت)، بانک توسعه اسلامی و اروپا، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی و ...

بررسیهای تفصیلی در مورد محققان حقیقی و حقوقی نشان می‌دهد که:

۱ - به نظر می‌رسد که برخی نویسندگان محترم به طور اتفاقی یا الزامی یک بار درباره موضوع قلم زده‌اند.

۲ - تقریباً قریب به اتفاق آثار، کارهای فردی است و کمتر اثری را می‌توان یافت که به شکل کارگروهی تدوین و تألیف شده باشد.

۳ - بررسی محتوای آثار نشان می‌دهد که برخی از مؤلفان محترم بدون مراجعه به ادبیات مدیریت در زبان فارسی و یا کمتر از این، بدون مراجعه به ادبیات مدیریت و رهبری در اسلام و صرفاً با اتکا به مطالعات عمومی شخصی خود و بدون توجه به آرا و اندیشه‌های دیگر محققان و گویا به عنوان اولین و آخرین صاحب‌نظر، مکتوب خویش را به چاپ رسانده‌اند.

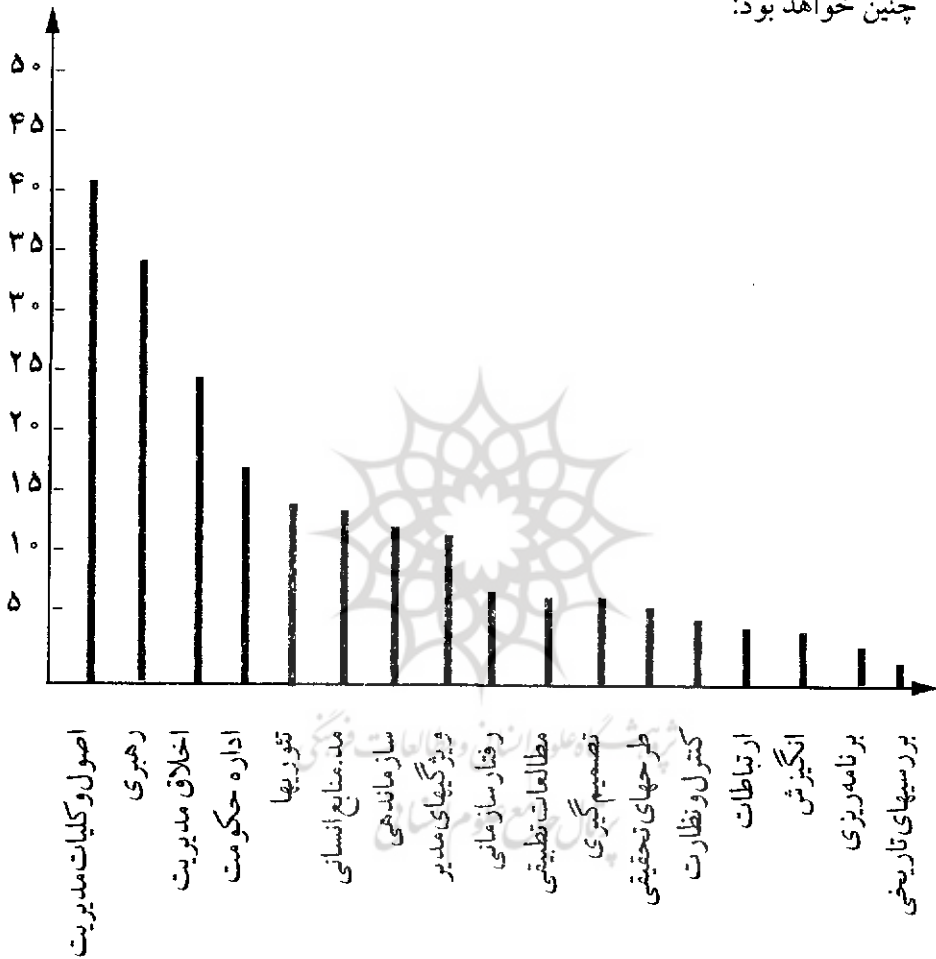
د - شناخت موضوعی آثار (طبقه‌بندی محتوایی)

بررسیها نشان می‌دهد که شاید از میان مجموعه آثار منتشر شده مورد بررسی و مطالعه در این تحقیق، حدود هفده عنوان موضوعی را بتوان استخراج و شمارش کرد. این عنوانها براساس نام پشت جلد آثار، در جدول ذیل آمده‌اند (ازگلی و دیگران، ۱۳۷۵).

جدول شماره ۲: عنوانهای موضوعی مدیریت و رهبری اسلامی

ردیف	عنوان موضوع	تعداد
۱	طرحهای تحقیقی درباره مدیریت اسلامی	۵
۲	کلیات و اصول مدیریت اسلامی	۴۸
۳	تئوریهای مدیریت در اسلام	۱۰
۴	رهبری، ولایت و هدایت	۲۴
۵	اداره حکومت اسلامی	۱۲
۶	سازماندهی و سازمان	۸
۷	انگیزش	۱
۸	کنترل و نظارت	۲
۹	ارتباطات	۲
۱۰	برنامه ریزی	۱
۱۱	تصمیم‌گیری	۳
۱۲	مدیریت منابع انسانی	۸
۱۳	رفتار سازمانی	۴
۱۴	ویژگیهای مدیر اسلامی	۷
۱۵	مطالعات تطبیقی مدیریت	۹
۱۶	اخلاق مدیر اسلامی	۲۰
۱۷	مطالعات تاریخی	۱

اگر بخواهیم میزان آثار را در قالب یک نمودار ستونی نشان دهیم نتیجه چنین خواهد بود:

نمودار شماره ۵: میزان آثار موضوعی

این بررسی نشان می دهد که بیشترین مطالعات در حوزه اصول و کلیات مدیریت با ۴۸ عنوان و کمترین عنوان مباحث تخصصی چون برنامه ریزی با یک عنوان اختصاص یافته است. ارزشیابی دقیقتر این آثار با ورود به محتوی (مردمی، ۱۳۷۳، ۱۳۷۵) و یا با

داشتن معیاری چون تزاروس مدیریت و رهبری اسلامی (عابدی جعفری، ۱۳۷۲، ۱۳۷۳) امکانپذیرتر می‌شود تا دقیقاً روشن شود که با وجود منابع بسیار غنی دست اول، مجال پژوهشهای فراوان پابرجاست.

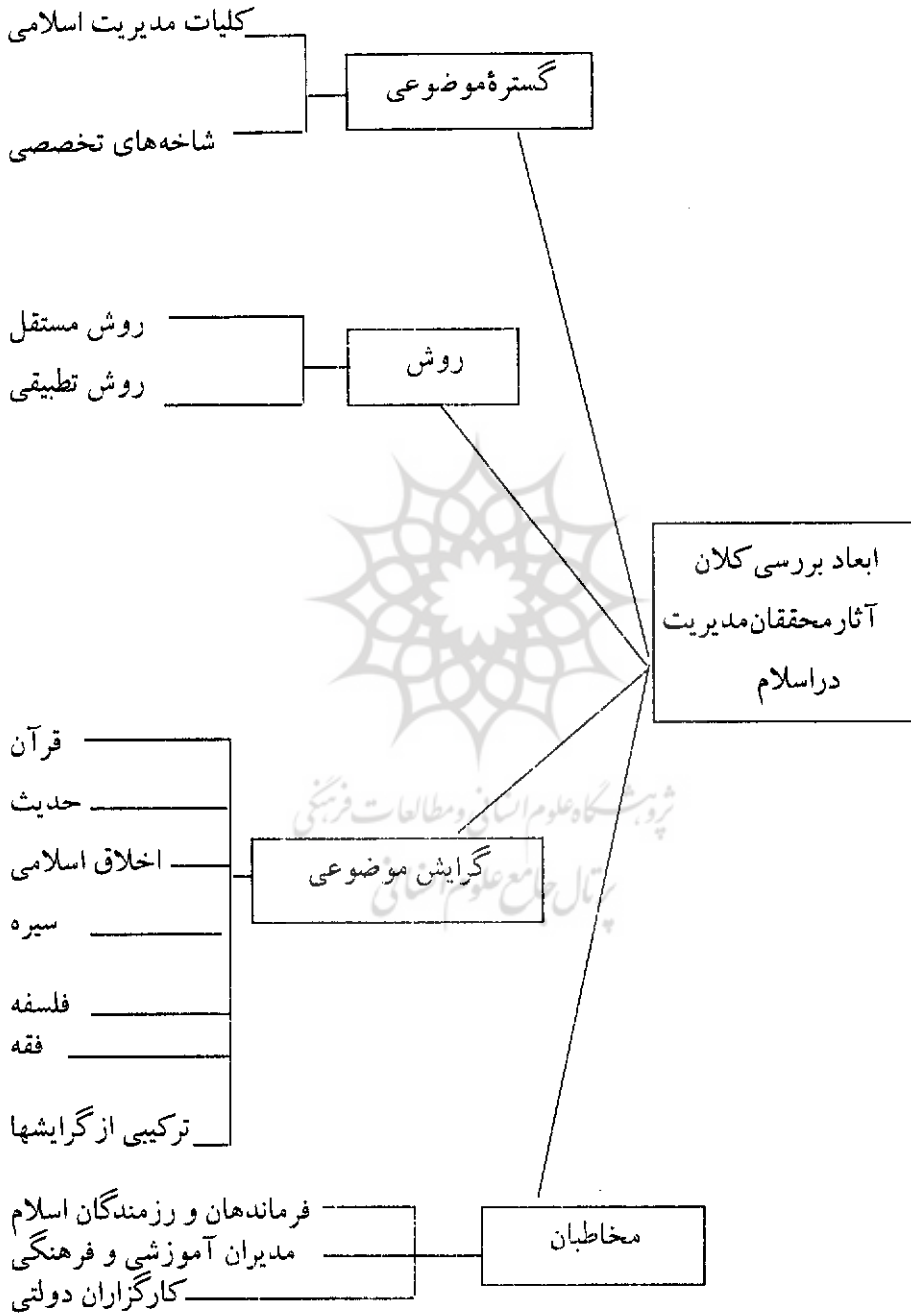
بررسی کلان آثار

براساس برخی مطالعات انجام شده (عابدی جعفری، ۱۳۷۰) روشن شده است که آثار این محققان را در سطح کلان از ابعاد و گستره موضوع، روش شناخت، گرایش موضوعی، و وضعیت مخاطبان می‌توان مورد بررسی قرار داد. این ابعاد در نمودار شماره ۵ آمده است و اجرای آن، خود به تحقیق تفصیلی بیشتری نیاز دارد. در صفحات آینده نگاهی کلی به این آثار شده است.

موانع تحقیق در مدیریت اسلامی

با وجود دلایل بسیار بر ضرورت پرداختن به این واجب الهی چرا با این موضوع چنین برخورد شده است؟ آیا دلائلی چون، اینکه هیچ زمانی بشر از مدیریت و رهبری جدا نبوده است و هیچ مکانی را خالی از این مهم نمی‌توان یافت، یا سیره انبیا و اولیا در اعمال مدیریت یا فرهنگی بودن مقوله مدیریت و جامعیت مکتب اسلام برای پرداختن همه جانبه به این موضوع کافی نیست؟

پس چه شده است که ما بسادگی این موضوع را وانهادیم. به نظر می‌رسد دلائلی چون جو تبلیغی قوی مدیریت رایج غربی، عدم حاکمیت اسلام در قرون اخیر، دین‌زدایی پس از رنسانس، وضعیت فلاکت‌بار مسلمین، مقایسه وضعیت مسلمین با دیگران، و سرانجام عدم تحول اساسی و انقلابی در ساختار علمی کشور اعم از حوزه و دانشگاه و اضافه کنیم غرق شدن در روزمرگیها و باورنداشتن تواناییهای خود از جمله این موانع است؛ در حالی که با چند دلیل، روشن می‌شود که تحقیق، آموزش و اعمال مدیریت اسلامی از جمله واجبات امکانپذیر و شدنی است.

۱- نیاز مدیریتی متناسب با فرهنگ اسلامی خودی
 ۲- وجوب ایدئولوژیک به دلیل داعیه ما برای تشکیل حکومت جهانی و طرح مدیریت مبتنی بر وحی

۳- کاستیهای موجود در مدیریت غربی به اذعان فراوان خود آنان

۴- اعتقاد و باورهای دین مبنی بر توانایی نوآوری از جمله در مدیریت

۵- تجربه‌های فراوان در اداره انقلاب و حکومت اسلامی و دفاع مقدس و بازسازی با وجود این دلایل، نتوانسته‌ایم بر موانع بر شمرده شده طی این مدت به طور سازمان یافته و با طرح قبلی فائق آییم و راه‌های علمی و کاربردی جامع‌نگر برای حل مسأله بیایم و این، مستلزم تبیین و تدوین حدود و ثغور این پدیده عظیم الهی - مدیریت اسلامی - و تشخیص مسأله است.

روشهای تشخیص مسأله

به طور کلی به نظر می‌رسد که با سه شیوه می‌توان به تشخیص مسائل مدیریت اسلامی نائل شد. این روشها را می‌توان در قالب روشهای قیاسی و استقرایی یعنی با مراجعه به ایده‌آلها و سیره و نیز با مراجعه به مدیریت روز دنبال کرد.

در روش اول، یعنی مطالعه از کل به جزء، می‌توان با مراجعه به منابع دست اول یعنی قرآن و حدیث، آثار قلمی و کلامی عالمان دین بویژه آثار امام (ره) و مقام معظم رهبری، و نیز شناخت و بررسی منابع غیر اسلامی با هدف شناخت چارچوبهای نظری ایشان، مطالعه انسان و روابط انسانی، مطالعه منابع موجود مدیریت اسلامی و ... اقدام کرد.

در روش دوم، بررسی عملی انبیا و اولیا علیهم السلام، تاریخ اسلام، سیره امام (ره)، مطالعه اسوه‌های مدیریت اسلامی، مراجعه به موارد موفق مدیریت اسلامی، مراجعه به عملکرد مسئولان لشکری و کشوری نظام مقدس جمهوری اسلامی و ... اقدام به

مسأله‌یابی کرد.

آنگاه با هدف تدوین اصول مدیریت در اسلام، الگو سازی یک سازمان ایده‌آل، ارائه الگوی مدیر و کارگزاران نظام اسلامی و ضد آن و تعمیم نظریه مدیریت اسلامی در پی شناخت و بهره‌گیری از روش تحقیق مناسب بر آمد.

روشهای تحقیق در مدیریت اسلامی

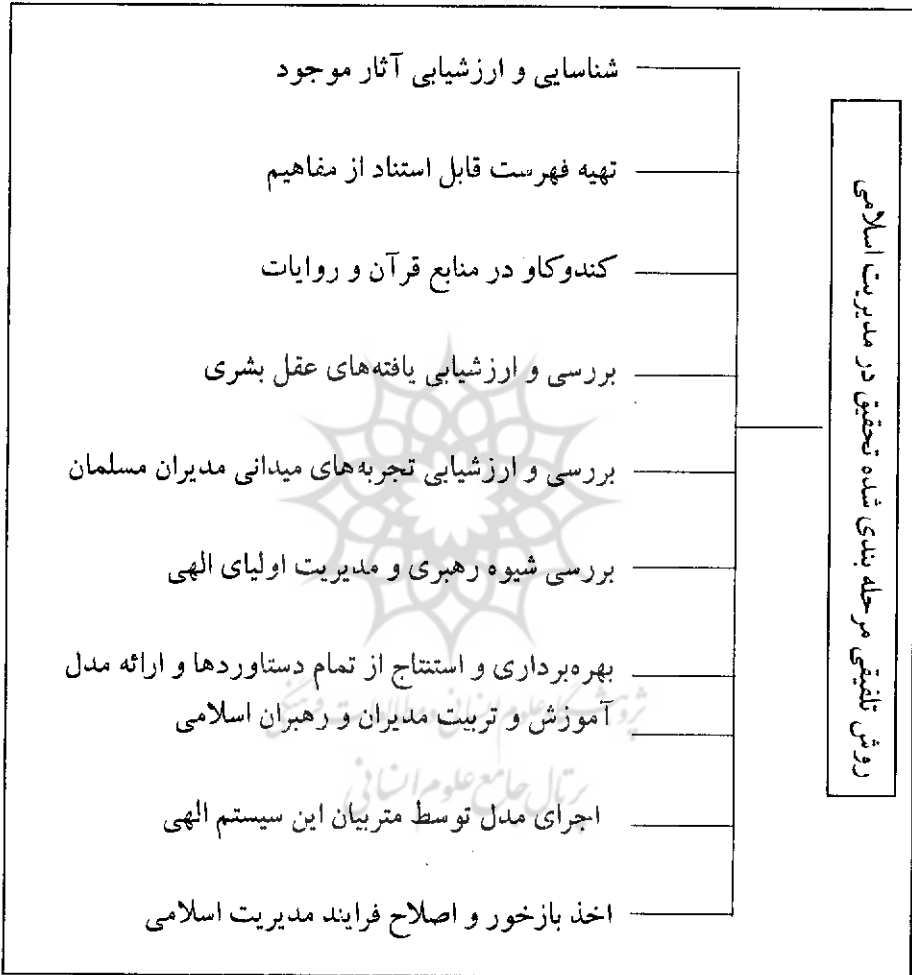
برای رسیدن به حقیقت مدیریت در اسلام از راه‌های مختلفی می‌توان سود جست که از جمله می‌توان به روشهایی اشاره کرد که تاکنون محققان مدیریت اسلامی از آنها استفاده کرده‌اند به صورت ذیل دسته‌بندی می‌شود:

۱ - گروهی از محققان با ضعف شناخت از مدیریت غربی و با توجه صرف به مدیریت در اسلام، مدیریت غربی را بکلی نفی کرده و وارد موضوع نشده‌اند؛ در حالی که باید مدیریت را به عنوان یک علم شناخت تا بتوان با آن بدرستی برخورد کرد؛ همان‌گونه که پیشینیان ما با فلسفه یونان برخورد کردند.

۲ - گروهی دیگر با خوب و صحیح فرض کردن مدیریت غربی، تلاش کرده‌اند با توجیه مسلمانی مدیریت غربی آن را به نوعی اسلامیزه کنند. در این گروه عده‌ای مرعوب آن نظریات شده و تمام آن را پذیرفته‌اند و برخی هم با برخورد انتقادی در تصحیح و تکمیل آن کوشیده‌اند. دسته دوم سعی کرده‌اند با کالبد شکافی و تقسیم بندی مدیریت به انسان و مواد یعنی مدیریت منابع انسانی و تولید، مباحث ارزشی را از غیر ارزشی تفکیک کنند و با پذیرش بخش دوم، صرفاً موضوع انسان را در مدیریت، بررسی کنند.

۳ - به نظر می‌رسد باید کوشید تا آمیزه‌ای از روشها را برگزینیم یا تحقیق خود را مرحله‌ای کنیم. در این صورت امکان رسیدن به نتیجه کامل در این زمینه بیشتر است؛ در غیر این صورت به کارگیری هر یک از روشها به تنهایی نتایج ناقصی را به بار خواهد

آورد. این روش را می‌توان روش تلفیقی مرحله‌بندی شده نامید. مراحل مختلف این روش در نمودار شماره ۷ آمده است.

نمودار شماره ۷: روش تلفیقی مرحله‌بندی شده تحقیق در مدیریت اسلامی

براساس همین روش، برخی از محققان در گروه مدیریت دانشگاه

امام حسین علیه السلام، مرحله اول آن را، که "شناسایی و ارزشیابی آثار مدیریت در اسلام" است، آغاز کردند. در این مرحله پس از شناسایی و تهیه اثر، اقدامات ذیل نسبت به آن انجام می‌گیرد:

۱- تهیه معرفی عمومی اثر شامل نویسنده، زندگی علمی و آثار وی

۲- بررسی محتوای متن شامل تعیین محورهای اساسی و ارائه خلاصه فشرده‌ای با

سرفصلهای مشخص

۳- تعیین ویژگیهای اثر شامل روش تحقیق، حوزه مدیریت، مستندات، مخاطبان،

قالب و گرایش اثر

۴- ارزشیابی و تعیین نقاط قوت، نقاط قابل تقویت و نقاط قابل توسعه

پس از تهیه جزوه‌ای با محتوای یاد شده، کار انجام شده برای بررسی و تکمیل به محقق دوم ارجاع می‌شود و آنگاه در شورای تحقیق، بررسی نهایی، و پس از ویرایش و تایپ برای نویسنده اصلی فرستاده می‌شود تا بتوان بر اساس آن مصاحبه علمی با ایشان انجام داد. پس از آن، حاصل تحقیق و مصاحبه در قالب مقاله‌ای یا مجموعه مقالاتی آماده انتشار می‌شود. علاوه بر آن می‌توان پس از ارائه ارزیابی آثار از موضوعات واحد برای تهیه ده‌ها مقاله علمی درباره مدیریت اسلامی استفاده کرد که برای اجرای بخش دوم همین مرحله، که "تحلیل خود محتوا و بررسی موضوعی آثار" است، بسیار مفید خواهد بود. اگر چه این اقدام، بسیار حساس و وقت‌گیر بود و حتی کسانی که در سطح کارشناسی ارشد مدیریت هم بودند، کمتر براحتی می‌توانستند آن را انجام دهند، بحمد الله این مرحله - البته در حد آثار منتشر شده تا سال ۱۳۷۲ پایان پذیرفت و ان شاء الله برکات بسیاری را برای محققان مدیریت در اسلام به ارمغان می‌آورد که مجال تفصیل آن در این مقاله نیست.^۲

۲- با تأسف فراوان موانع فراوان تحقیقات در حوزه علوم انسانی اسلامی مانع از تحقق این آرزوها شده است.

مراحل دیگر این روش در تحلیل تفصیلی سیر تحقیقات مدیریت اسلامی در ایران (عابدی جعفری، ازگلی، ۱۳۷۵ - الف) آمده است که در اینجا تنها به ذکر سر فصلهای آن در نمودار شماره ۶ بسنده شد. البته برخی از این مراحل چون مرحله کند و کاو در منابع قرآن و روایات از سوی گروه مدیریت مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره) و نیز مرحله بررسی و ارزشیابی یافته‌های عقل بشری از سوی دانشکده مدیریت و علوم اداری دانشگاه تهران در قالب طرح مطالعات تطبیقی مدیریت شروع شد اما با کمال تأسف در همان آغاز از حرکت باز ماند (مجموعه مقالات همایش مدیریت و رهبری در سازمان، ۱۳۷۵).

در پایان این بخش لازم است به دو عامل مهم دیگر موفقیت تحقیق، یعنی شخص محقق و دولت جمهوری اسلامی هم اشاره‌ای کرد. محقق مدیریت در اسلام دارای دو نوع ویژگی عام و خاص است.

ویژگیهای محقق مدیریت در اسلام

الف - ویژگیهای عمومی

محقق مدیریت در اسلام به تعبیر امام (ره) "باید دارای شهامت مبارزه با جهل به در آمده از لاک نگرش انحصاری علم به شرق و غرب باشد و اینکه نشان داده باشد می‌تواند کشور را روی پای خود نگه دارد". همچنین باید راه‌های دستیابی به حقیقت و شیوه‌ها و تدابیر تحقیقی را بداند و از خلق و خوی محقق واقعی برخوردار باشد. او باید به درک ضرورت اجتماعی پرداختن به این مهم رسیده باشد؛ چند کاره نباشد؛ تأمین مالی بشود و تحقیق، کار تمام عمر او باشد.

ب - ویژگیهای خاص

محقق مدیریت در اسلام باید نسبت به دانش روز اشراف داشته، و بالاتر از هر چیز

اسلام‌شناس و اهل تحقیق در دین باشد. از سوی دیگر به تعبیر امام (ره)، دولت باید با "توسعه مراکز علمی و تحقیقاتی"، "تمرکز و هدایت امکانات"، "و تشویق کامل و همه جانبه محققان" و از جمله محققان مدیریت در اسلام، "زمینه‌های کامل کسب خود کفایی و بازسازی" مدیریت و رهبری را در ابعاد تحقیق، آموزش و عمل فراهم آورد.

ارزشیابی کلان آثار

اینک با تحلیل کلی و اجمالی آثار مدیریت در اسلام طی ربع قرن اخیر، جمع‌بندی ذیل ارائه می‌شود:

الف - نقاط قوت

آثار نشان می‌دهد که حجم مطالب رو به گسترش بوده است. تخصصی‌تر شدن موضوعات، روند رو به رشدی از خود نشان داده و سیر تأکید بر اصلی‌ترین نکات توسعه یافته است. بیشتر به بعد اثباتی مدیریت در اسلام توجه شده است. نقد آثار قبلی، رشد تدریجی از خود نشان می‌دهد و سرانجام حرکت پرداختن به فرضیه‌ها و نظریه‌پردازی در مدیریت اسلامی آغاز شده است.

ب - نقاط قابل تقویت

با وجود نقاط مثبت در عین حال در سیر پیشرفت مدیریت اسلامی شاهد نقاطی هستیم که قابل تقویت است که از جمله می‌توان این موارد را برشمرد: پراکنده کاری، عدم ارتباط و انسجام آثار و مؤلفان، خلأ جدی در ارائه شیوه‌های تحقیق، خلأ تحقیقات میدانی و عدم بررسی سیره مدیریتی مدیران اسلامی، خلأ تحقیقات نظری در آثار صاحب‌نظرانی چون شهید مطهری (ره) برای استخراج دیدگاه‌های ایشان؛ نبودن سازماندهی مناسب تحقیقی، پرداختن به سبک و سیره رهبری امام (ره)؛ نبود یک متن درسی قابل قبول در مدیریت اسلامی، نبودن یک مرکز آموزش مدیریت اسلامی،

تشکیل نشدن یک سازمان الگوی مدیریت و رهبری اسلامی.

چه باید کرد؟ (پیشنهاد‌های کلی برای درمان)

این بخش از مقاله را با استنتاج از بیانات مقام معظم رهبری در ارائه راه حل دشواریهای حوزه علمیه با پیشنهاد‌های چندی دنبال می‌کنیم. به نظر می‌رسد دنبال کردن این راه حلها، داروی بسیاری از دردهای ما در زمینه این موضوع است. این راه حلها عبارت است از:

- ۱ - قبول دردِ نداشتنِ نظریه و الگوی علمی و عملی در مدیریت اسلامی
- ۲ - همت گماشتن به درمان درد اسلامی نبودن شیوه‌ها و الگوهای مدیریت در نظام مقدس جمهوری اسلامی
- ۳ - بیدار شدن روح کار در جوانان و دانشجویان علاقه‌مند به مدیریت اسلامی در حوزه و دانشگاه
- ۴ - تشکیل مرکزی مشخص برای تحقیقات مدیریت و رهبری در اسلام
- ۵ - ایجاد محیطهای باز برای پرورش افکار نو در حوزه مطالعات مدیریت اسلامی
- ۶ - تغییر جدی کتابهای درسی رشته‌های مدیریت در دانشگاهها
- ۷ - تعلیم عمیق و گسترده زبان بیگانه برای مطالعه و بررسی آثار بیگانگان
- ۸ - تعریف گرایشهای مختلف مدیریت و رهبری اسلامی در حوزه و دانشگاه
- ۹ - ارائه نظریه‌های مدیریت و رهبری اسلامی در سطح جهانی
- ۱۱ - دست برداشتن از تنبلی، بی‌نظمی و پرداختن به پرکاری منظم
- ۱۲ - دغدغه داشتن نسبت به آینده نظام و آینده اسلام و ایجاد "حرکت" فراگیر در این زمینه با هدف تحقق و توسعه الگوی زهد و عدالت علی علیه السلام در جامعه اسلامی از سوی مدیران و رهبران جامعه

نتیجه

با توجه به اصول استنباطی از رهنمودهای مقام معظم رهبری و با توجه به آنچه گذشت و با امید به تحقق این آرمانها در پایان این نوشتار برخی از پیشنهادهاى تخصصی را، که قبلاً به پاره‌ای از آنها اشاره شده است به اختصار یاد آور می‌شود. این محورها می‌تواند مهمترین موضوعات مطالعاتی باشد که در آینده مورد توجه محققان قرار گیرد. به نظر می‌رسد حداقل کار این است که درباره هر موضوع، پس از شناخت تلاشهای انجام شده در آن زمینه، نسبت به ارائه حداقل یک مقاله تحقیقی اقدام شود یا سمیناری به آن موضوع اختصاص یابد. این موضوعات عبارت است از:

لزوم تدوین پرسشنامه مدیریت در اسلام، بررسی عوامل انگیزشی و ضد انگیزشی مطالعات مدیریت و رهبری در اسلام، بررسی اهمیت و ضرورت میزان اولویت و فواید پرداختن به این موضوع، بررسی و شناخت اصول و روشهای مدیریت اسلامی در مقایسه با مدیریت غربی، نقاط قوت و ضعف و محورهای مشترک این دو جهانبینی، بررسی مشکلات تحقیق در مدیریت اسلامی، بررسی فزاینده مدیریت اسلامی، تعیین روشهای تحقیق در سیره مدیران اسلامی، تعیین ضرورت، میزان و امکانپذیری تأمین و آموزش مدیریت اسلامی و نقش آن، شناسایی و تعیین معیارها و شاخصهای ارزشیابی مدیر اسلامی، بررسی تأثیر و تأثر متقابل نظریه و عمل مدیریت اسلامی، تعیین ویژگیهای برجسته الگوهای مدیریت اسلامی، بررسی نقش پیروان در مدیریت اسلامی، توجه جدی به مطالعات انسانشناسی در مدیریت اسلامی، تعیین نقش و رابطه سایر رشته‌های علوم در مدیریت اسلامی.

این موضوعات از جمله موضوعات اساسی است که باید رشته مدیریت و رهبری اسلامی در حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌های نظام مقدس جمهوری اسلامی با جدیت مورد تحقیق و آموزش قرار گیرد. با این امید که خداوند تعالی به ما توفیق عنایت فرماید

که بتوانیم آرمانهای بلند امام (ره) و رهبر معظم انقلاب را در این راستا محقق سازیم. پایان این نوشتار را با گفتار نظریه پرداز و عامل به مدیریت اسلامی، شهید مظلوم آیه الله دکتر بهشتی رضوان الله تعالی علیه در سالهای قبل از جمهوری اسلامی حسن ختام می‌بخشیم:

" شما باید ده ساعت در روز به قید هر ساعت شصت دقیقه کار کنید ... چگونه خود را رسالتمدار نسلهای تشنه حقیقت دنیای امروز می‌دانید؛ نسلهایی که زیر بار استبدادها و استعمارها به انتظار ندای نجات بخشی نشسته‌اند؟ چگونه خود را مسئول نجات این مردم رنج‌دیده و غم‌دیده می‌دانید و معتقدید که اسلام می‌تواند ناجی این قوم باشد و حاضر نیستید از عمر، جوانی و نشاط جوانی خویش بهره ببرید؟ ده ساعت کار کردن که چیزی نیست، منظم شوید بیش از ده ساعت می‌توانید کار کنید (خاطرات شهید شاهچراغی، ۱۳۷۳).

منابع فارسی

- احدی، حسین (۱۳۶۶). کتابنامه توصیفی روانشناسی. مشهد: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی.
- اسکندری، مجتبی (۱۳۷۰). طرح تهیه فرهنگ مدیریت در اسلام (منتشر نشده). تهران: دانشگاه امام حسین (ع).
- اکرام جعفری، محمد جعفر (۱۳۷۱). مجله علمی کاربردی مدیریت دولتی، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- باهر، حسین (۱۳۶۲). طرح نظام مدیریت اسلامی. تهران: سازمان مدیریت صنعتی.
- خاکی، غلامرضا (۱۳۷۱). کلیات طرح جامع استنباط مدیریتی از اسلام. تهران: دانشکده مدیریت دانشگاه تهران.
- دبیرخانه چهارمین سمینار بین‌المللی مدیریت اسلامی (مرکز آموزش مدیریت دولتی) (۱۳۷۲). نگرشی بر مدیریت در اسلام: مجموعه مقالات ارائه شده در سمینار. تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- رمزگویان، غلامعلی (۱۳۷۲). مدیریت و رهبری در اسلام. تهران: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق (ع).
- زیادلو، فروزان (۱۳۷۲). گزارشی از کنفرانس "اروپا" [در] مجله مدیریت دولتی، دوره جدید، ش ۲۳، تهران: ص ۶۵-۷۱.
- شلگی، غلامرضا (۱۳۷۷). کتابشناسی مدیریت در اسلام (ویژه‌نامه). مجله مصباح، شماره ۲۸.
- شاهچراغی، سید حسن (۱۳۷۳). (خاطراتی از شهید بهشتی ره) نقل در روزنامه جمهوری اسلامی.

- صفری، بهروز و دیگران (۱۳۶۸). گزارش مرحله اول طرح مطالعات نظری روش کارشناسی.. تهران: سازمان مدیریت صنعتی.
- طرح مطالعات تطبیقی مدیریت (۱۳۷۵). بروشور عناوین مقالات همایش مدیریت و رهبری در سازمان.. تهران. عابدی جعفری، حسن و دیگران (۱۳۷۲). تزاروس مدیریت (منتشر نشده). طرح بانک اطلاعات مدیریت و رهبری، دانشگاه امام حسین (ع)، تهران.
- عابدی جعفری، حسن (۱۳۷۲). تزاروس رهبری (منتشر نشده). طرح رهبری امام خمینی ره، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام ره، تهران.
- عابدی جعفری، حسن (۱۳۶۷). طرح کلی دوره تربیت محقق مدیریت در اسلام، تهران، دانشگاه امام حسین (ع). عابدی جعفری، حسن (۱۳۷۰). مدیریت و رهبری در اسلام، (جزوه درسی منتشر نشده)، تهران، دانشگاه امام حسین (ع).
- عابدی جعفری، حسن (۱۳۷۲). مدیریت با، فصلنامه مصباح، سال ۶، ش ۵، تهران: دانشگاه امام حسین (ع). عابدی جعفری، حسن (۱۳۶۹). طرح تحقیق مدیریت در اسلام (منتشر نشده)، تهران: دانشگاه امام حسین (ع). کمیسیون مدیریت بنیاد نهج البلاغه (۱۳۷۱). مجموعه مباحثات و مذاکرات انجام شده پیرامون مدیریت در نهج البلاغه (منتشر نشده). تهران: بنیاد نهج البلاغه.
- مردمی، ابوالقاسم (۱۳۷۲). تصمیم گیری در اسلام. فصلنامه مصباح، سال ۳، ش ۱۲. مرکز بررسی و تحقیقات عقیدتی سیاسی سپاه. مدیریت و فرماندهی.. قم: بی تا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۵۴). امدادهای غیبی در زندگی بشر. تهران: صدرا.
- مظاهری، حسین (۱۳۶۹). اخلاق فرماندهی و فرمانبری. قم: شفق.
- مهدوی، محمدنقی (۱۳۶۸). کتابشناسی کتابشناسیها. تهران: مرکز اسناد و مدارک علمی.
- مهدوی، محمدنقی (۱۳۶۴). کتابشناسی مدیریت. تهران: مرکز اسناد و مدارک علمی.
- وائفی، حسین، کتابنامه ولایت فقیه. تنظیم و ویرایش حسین جناحی. ش ۲۳ و ۲۴ (۱۳۶۸): ۳۰۵-۳۳۲.
- هیئت علمی کنگره نهج البلاغه (۱۳۷۱). دبیاچه‌ای بر مدیریت اسلامی، (یادنامه کنگره هفتم و هشتم نهج البلاغه). تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی.

